

Володимир Антонович

Про козацькі часи на Україні

Переднє слово автора

Задля своїх викладів з історії України ми беремо період козаччини. Беремо його тому, що в ньому найвиразніше і найяскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу.

Дійсно, коли почнемо придивлятися до історії різних народів, то спостережемо, що кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін. Який розмір значення і ваги має кожна причина, я не беруся тут рішати.

Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявлятися під час самостійного життя нації. Коли пильніше придивимося до тих двох народів, що найближче сусідують із нашим народом, то і в політичній їх простуванні, і в суспільній устрої ми виразно бачитимемо провідну ідею кожного з них.

У великоруської нації бачимо, що її провідну

ідею становить принцип авторитету державної влади, яку народ настільки шанував, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей. Така ідея відповідає ґрунтовним інстинктам народу, бо вона вимагає *однієї* голови, яка, нікого не питаючись, ні на кого не зважаючи, кермує самодержавне всім суспільством. Тим-то без помилки можна сказати, що у *великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм*; за допомогою останнього цей народ і спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї.

Друга нація, польська, пішла іншим шляхом. Вона виділила із себе привілейований стан і дала йому спромогу все громадське добро забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже *принцип аристократизму*. Одначе Польща не обернулася на таку олігархію, яку бачимо, наприклад, у Венеціанській республіці у середніх віках, а являється вона зразком демократичної аристократії, хоч на перший погляд це здається і дивним.

Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип *вічевий*, принцип *широкого демократизму* і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не

довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та *виборно-церковним* устроєм, перегадом судовим устроєм у так званих *копних судах*; нарешті ж оця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козаччині, а ще виразніше із погляду запровадження й зреалізування її в житті — у Запорозькій Січі.

Не однаково легко кожна провідну ідею завести в життя: одну легше, другу тяжче; трудніш за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу. Найлегше завести в життя ідею авторитету влади, — коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Трудніш завести до життя ідею аристократизму, і тут державний устрій здимає із народу обов'язок кермувати власним життям і призвичаює суспільність коритися тим, що так чи інакше вибиваються вгору понад народною масою. Цей устрій, нівечачи в народі почуття власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного стану; і от привілейована частина нехтує права другої частини суспільства, і тоді неминуче вже повинна виникнути боротьба між станами суспільства; така боротьба часом доводить навіть до зруйнування держави. Історія Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії.

Геть трудніш іще впровадити в життя демократичний принцип. На те, щоби принцип демократизму набрався переважної сили. і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї; треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козаччини — Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, одначе ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першім бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою, — егоїзм той виявився пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків. Кожен запобігає собі протекції у центральній владі, не перебираючи у способах; наприклад, без сорому уживають доносів, поклепу, брехень і т. ін., і тим загальна справа занапащується.

А з другого боку, недостача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати своєнародного звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим-то суспільство і мусило звертатися знов до правничого чужого і *ворожого* кодексу, до Статуту Литовського, що затверджував становий, шляхетський лад, який, властиво, і викликав боротьбу. Отже, і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла.

Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури.

Ми збочили на теоретично-філософське поле тому, що історію України будемо студіювати із цього погляду.

Перша глава

*Спроби вчених вияснити родовід козащини.
Козаки — стан місцевий. Т. зв. служби за часів
Великого Князівства Литовського. Перші*

історичні звістки про козаків. Перші козацькі ватажки.

Щоб зрозуміти початок козаччини, треба зробити огляд попередньої історії краю, заки виникла козаччина, інакше трудно тямити, звідкіль і яким чином з'явилися козаки.

В історії України маємо довгий час — цілих дві сотні років, — такий, задля якого зовсім бракує джерел. Тим-то, щоб з'ясувати родовід козаччини, вчені становили різні *гіпотези*, серед яких дуже трудно розібратися. Коло цього ми не будемо спинятись, а лишень звернемо увагу на декотрі гіпотези, якими користувалися історики на те, щоб вияснити родовід козацького стану.

У XVII ст. і наші й чужі письменники, трактуючи цю справу, йшли більш за все стежкою *філології* (тоді була така мода в науці). Візьмуть, було, ймення козацького стану і прирівнюють до того чи до іншого ймення якого-небудь народу. Такий спосіб вельми легкий, хоч одне слово само по собі нічого не значить і не може служити доказом родоvodu. Чи не було б дуже чудним, коли б ми, наприклад, заходилися наближати народ Галичини до іспанців тільки через те, що в Іспанії є провінція Галіція, або почали б доводити тожсамість німецького народу з алеманами тільки через те, що французи називають німців

алеманами? Письменники, що вживали таких заходів, дуже простосердно виясняли родовід козаків. До таких письменників перш усього належать два поляки XVII ст.: *Пясецький* і *Коховський*, сучасники Богдана Хмельницького. Вони прирівнюють слово козак до слова коза; із останнього, на їх думку, вийшла назва козаків, бо козаки, мовляв, на своїх конях були такі прудкі, як ті кози.

Більшого клопоту наробили ті історики, що назву «козак» наближували до назви таких народів, про яких нічого певного не знаємо. Так от, письменники XVIII ст. *Грабянка*, а за ним і *Рігельман*, назву «козак» виводили від *хозар*, що переселилися на Україну під час нападу монголів. Але ж про козаків маємо звістки тільки з XVI ст., а де ж вони були від XI до XVI ст.?

Ян Потоцький заходжувався довести, що козаки — це нащадки тих косогів, яких Мстислав Володимиренко в XI ст. переселив на Чернігівщину. За Потоцьким пішов і російський історик Татищев. З того, що великороси за часів, наприклад, Петра I називали козаків черкасами, він придумав таку гіпотезу. В Єгипті, каже він, було місто Черказ; людність його перебралася на Кавказ і стала тут називатися косогами; татари примусили її перебратися на придніпрянські землі, де вона й стає відомою під назвою козаків.

Як найбільш ексцентричну треба згадати гі-лотезу козацького письменника кінця XVIII ст. Петра Симонояського. В одного з римських географів він знайшов на Кавказі край Гірканію і каже, що слово це походить з латинського «*hircus*» — козел (цап). Таким чином, на його думку, Гірканія це Козланія, а козаки це гірканці, що перебралися з Кавказу на Україну.

Польський історик *Духінський* і поет *Падура* вигадали навіть цілий народ, що звоював цілу Україну і потім став відомим під назвою козаків.

За цією групою письменників іде друга, що початку козаччини шукає в колонізації *південної* України, наприклад, історики: польський *Кромер* і російський *Щекатов*. Вони заходилися початок козаччини прив'язувати до половців, але довести цього нічим не можна, вже й через те, що про половців після XIII ст. жодних згадок не маємо, так само не маємо згадок про козаків до XVI ст.

Відомий французький письменник *Вольтер*, пишучи «*Histoire de Charle XII*» та історію Петра I, мусив згадати про козаків і попав на домисел, що козаки — це *частина тих татар*, які привподобилися до місцевого елемента і дали зав'язку окремому станові суспільності.

Інші письменники підійшли трохи більше до правди. Вони кажуть, що за часу удільно-вічевого періоду по берегах Росі — у Київщині, а також у

Чернігівщині, почасти на Волині — сиділи різні тюркські орди, відомі нам із літописів під загальною назвою *чорних клобуків*. Зазнаючи нападів від інших кочівних народів у XII ст., вони поєдналися із князями, добули від них землі і оселилися там стерегти границі. З часом чорні клобуки привподобилися до місцевого народу і увійшли до складу його. Із цього певним признати треба тільки те, що чорні клобуки лишили свій антропологічний слід, перемінивши дещо у фізичних і моральних рисах тубільців. Та знов-таки оці історики не звернули уваги на те, що з половини XIII ст. немає вже згадок про чорних клобуків, а до XVI ст. немає згадок про козаків. А що діялося за той проміжний час, ми не відаємо. Цієї гіпотези держались *Карамзін, Со-ловйов, Міллер, Самчевський і Броневський*.

Поруч із цими двома групами письменників-філологів, чи краще сказати псевдофілологів, були ще інші письменники, які дивились на справу тверезіше і висловили думки, ближчі до правди: що козаки — це *місцевий стан*, а виник він із народу.

У гурті цих письменників за давніх часів першим був *Мартин Бельський*, польський хроніст, дуже добре ознайомлений з історією України. Через те, що дядько його був першим старшим у козацькій війську на початку XVI ст.,

Бельський у своїй хроніці запевняє, що козаки — тубільний стан, і виділився він із народу силою деяких умов. Таку ж думку висловив і український хроніст XVIII ст. Саднило Величко. Тієї ж думки був і чужоземець, французький інженер Боплан (XVII ст.), що років із двадцять перебував на Україні. Він вважав козаків за вільний, лицарський стан.

Із такою думкою трудно не згодитися. Треба лиш в'яснити, яким чином це сталося. У кого симпатії, у кого антипатії до козаччини причинялися до того, що висловлювано різні думки про цю справу. Наприклад, під час найбільшого шовінізму серед польської суспільності — в 50-60-і рр. XIX ст. — польські письменники оповідали, що козаки були злочинці, засуджені у Польщі, звідкіля вони тікали від кари на Україну і тут склали вільний козацький стан. Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часу Богдана Хмельницького!

Костомаров був тієї думки, що козаки — це ніхто більше, як тільки міщани із українських міст, от як із Черкас, із Канева та інших, що ходили на промисли у степи, де їм доводилося боронитися від нападів татар, і таким робом завдяки обороні і склався козачий стан. Ця думка, хоч і дуже близька до правди, однак не зовсім докладна. В історичних

пам'ятниках ми стрічаємо одночасно назви і козаків, і міщан, а тим часом люди обох цих станів ходили в степи на промисли.

Сучасні письменники інакше знов з'ясовують походження козаччини. Російські письменники *Карпов і Тумасов* зв'язують козаків із княжою дружиною. Але ж ми знаємо, що дружина була княжим військом, а козаки — місцевий стан без усякої ініціативи державної влади. Окрім того, між козаччиною та дружиною значна прогалина — двісті років.

Дашкевич початок козаччини зв'язує з історією Болоховської землі. Але ж бо тут різниця у територіях. Болоховська земля займала середню і південну частину сучасної Волинської губернії, а козацтво — придніпрянські землі. Голубовський силкується зв'язати козаччину з бродниками, що за княжих часів займали степові землі. Але тут знов великою перепоною стає і територія, і час, бо бродники займали територію у басейнах рік Дону і Дінця.

Ясніш за всіх і цілком реально глянув на цю справу *Михайло Максимович*. Він не тільки дивиться на козаччину як на місцевий стан, але й доводить, яким робом вона виникла. І з часом, чим більш знаходимо нових документів, тим більш стає ясною Максимовичева теорія. За Максимовичем пішли й інші історики. За таку ж саму думку стоїть

і професор М. Грушевський. Вияснити це не трудно, треба тільки розглянути той лад, який панував у Литовським Князівстві перед тим, заки виникла козаччина.

Відома річ, що уряд Великого Князівства Литовського всі землі вважав за державну власність. Землі були поділені на частки, що називалися *службами*. Відомий і обшир таких служб: на сучасну міру-200 десятин. Такі служби уряд роздавав тим, хто хотів їх брати, із обов'язком: доставляти за *службу одного* озброєного чоловіка до війська великого князя.

Хто, взявши службу, не справляв цього обов'язку, у того службу відбирали, і вона переходила до когось іншого. Одному можна було брати кілька таких служб, аби тільки доставив із кожної одного чоловіка до війська.

Уся територія Великого Князівства була поділена на *землі* та повіті. В кожному повіті був замок (місто чи город), де жив повітовий староста, чи воєвода, що був головою адміністрації, суддею і військовим начальником того краю. По лісових місцевостях (на Поліссі) старости легко знаходили охочих людей, що брали служби з поданими вище обов'язками, але на степових землях не так було. Причину того 'ми легко зрозуміємо, пригадавши собі *систему*, якою провадилося тоді сільське господарство. Того часу сільське господарство

зовсім не мало того характеру, що нині. Найбільш корисними в господарстві того часу були бджільництво, лови звірів (боброві гони), рибальство (затони), дьогтярство і т. ін. Хліборобство стояло тоді геть на другому ступені, бо збіжжя тоді не вважали за річ торговельну чи крамарську. Хліб сіяли тоді єдине задля власної потреби. Таким чином, по таких місцевостях, де було багато лісів та води, люди охоче брали служби, а по степових країнах було навпаки: охочих до служб було обмаль, тим більше що ті країни не були забезпечені від нападів татар.

До того ж під кінець XV ст. кримський хан *Менлі-Гірей* робив страшенні напади на південну Україну. Більшу частину її людності він полонив, степи випалив, а решта людності повтікала на північ, на Полісся та на Волинь. От через те великий обшир землі лишився пустою; тому в степових повітах (Київському — на півдні, у Переяславському, Канівському, Черкаському, Брацлавському і Вінницькому) ніхто не хотів брати служб. Із цілого Черкаського повіту тільки два чоловіки взяли служби. А тим часом старости повинні були обороняти країну від ворогів.

На те примірковано інші способи. Старости почали роздавати служби громадам, а не одиницям із привілейованого стану. Розуміється, громада за кожну службу повинна була справляти призначений

відбуток: доставляти до війська озброєного чоловіка. Для селян було це дуже корисне через те, що до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася. Таким робом виник громадсько-вічевий устрій.

Оце, здається, і є те зерно, що стало початком козаччини.

Перші згадки про козаків стрічаємо під кінець XV ст.: першого разу року *1489-го*. Того року був похід проти татар, і в польського історика Бельського є звістка, що провідниками його були козаки. Другим разом про козаків на галицькому Поділлі маємо звістку року *1491-го*. Крім Бельський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоїлася ворохобня селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі ворохобників стояв козацький отаман, на прізвище *Муха*. Перший документ, де згадано про козаків, належить до року *1499-го*. То привілей великого князя Олександра місту Києву. Грамотою тією визначено, яке мито мають міщани брати з козаків за рибальський промисел.

З початку XVI ст. козаки займають уже визначну територію. Стрічаємо їх по староствах Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому та ін. Незабаром розрослася козаччина і змінилася настільки, що козаки не

тільки вже обороняють край, але за татарські напади відплачують такими самими нападами. У 20-х роках XVI ст. козаки роблять уже напади на Крим, на Очаків, на Аккерман і на Буджацьку орду (Бессарабія). Пізніше літописи декого з козацьких ватажків непевне згадують як гетьманів; але то були звичайні *старости*. Між ними відомі: староста вінницький і брацлавський князь *Костянтин Острозький*, староста Хмельницький *Предслав Лянскоронський* і староста черкаський і канівський *Остап Дашкевич*. Останній боронив край від великого нападу, кримських татар і не тільки оборонив Черкаси, але розбив і прогнав татар. Отоді про козаків скрізь почали говорити. Користуючись тим, Остап Дашкевич подався до великого князя литовського, щоби надати козакам самостійну організацію. Але поради його не послухалися, може, через необачність того часу.

Друга глава

Початок Запорозької Січі. Становище вільних хліборобів за Великого Князівства Литовського.

Становище козаків по Люблінській унії. Т. зв. Баторієва реформа. Зріст Запорозької Січі. Перші козацькі реакції: повстання Косинського і ворохобня Наливайка. Церковна унія (1569–1596).

Із попередньої глави ми знаємо вже, з яких причин із кінцем XV ст. козаччина з'явилася і яку роль відіграли в усьому литовські старости. Ми бачимо, що з XVI ст. козаччина швидко зростає і дає старостам спроможність не тільки обороняти край, але, гуртуючи численні потуги, переходити вже і на напади. Одним із здобутків таких нападничих рухів являється заснування в половині XVI ст. Запорозької Січі.

Коли число козаків розрослося, вони почали обороняти вже не тільки свої оселі, але й уходи, куди вони ходили на промисли. Під назвою «уходів» розуміються ті землі, що були приписані до Канівського, Черкаського та інших староств. До Канева, наприклад, були приписані ті землі, що займали полудневу частину Київщини, до Черкас — мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина. Найбільші обшири землі належали до Остра, Любеча, Києва і Черкас. Ціну цих уходів становив не ґрунт, а ті багатства, які там експлуатувалися, себто риба, звірі і т. ін. Вже ж уходникам було небезпечно в цих неоселих пустих землях: татарам завжди можна було їх непокоїти. Вони нападали на них, ловили, забирали в полон, відбирали поживу. З другого боку, уходники повинні були, повернувшись додому, дати десятину заробітку старостам. Через те самі старости дбали

про оборону уходів. Так, один енергійний староста канівський і черкаський (в першій половині XVI ст.), князь *Дмитро Вишневецький*, задумав протягти козацький кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли. Він зорганізував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападів татар. Ці козаки на зиму верталися додому, а навесні виходила знов нова вже черга. Ще за часів Дмитра Вишневецького козаки збудували собі там фортецю, але де саме вона була, тепер не можна сказати. Одні кажуть, що вона була на острові Хортиці, другі — на *Томаківському* острові. Одне тільки певно, що вона була на низах Дніпра. Це й був перший початок *Запорожжя*, яке повагом змінилося в самостійну громаду. Мабуть, якби той побут, в якому перебувало Литовське Князівство, повагом та спокійно розвивався, козаччина теж розвивалася б: виселенців прибувало би, козаччина збільшувалася б переселенцями з Московщини та інших земель, і Україна зробилася б селянською, самостійною збройною державою під авторитетом великих литовських князів. Але ж історичні відносини у Литві в другій половині XVI ст. змінилися, і козацтво одразу зайняло роль опозиції. Та велика переміна, яка вплинула на устрій козаччини, це Люблінська унія (1569).

Головна риса цієї опозиції виходила з того, що

увесь устрій життя, який складався на предковічних зав'язях, нараз перервався і змінився життєвою зав'яззю польського народу. Польське право по Люблінській унії введено у всьому Великому Литовському Князівстві і в руських землях, і для всіх зробилося воно обов'язковим.

Це право найбільш відбилося на стані *селян*. Треба замітити, що у Великому Князівстві Литовському селян-кріпаків не було. Згадуються, правда, в історичних джерелах, та й то дуже зрідка, холопи. Чи були це бранці, чи холопство передавало свою недолю в спадщину й дітям, цього ми не відаємо, але, мабуть, не передавало, бо цілих холопських осель не було. Мало не дев'ять десятих селян при литовським устрою були зовсім вільні. Правда, вони були більше безземельні, держали землі як орендарі. Вони мали право після контракту сісти на землю. Виживши термін, положений по контракту, вони мали право вийти на інші землі. Багато із таких селян добилося кращих обставин. Дехто, наприклад, мав право передавати свою землю нащадкам і платив тільки дань, часто навіть продуктами, як податок до скарбу. Але задля скарбу такий лад був незручний, бо платня не надходила ретельно. Через те скарб почав невеличкі ниви гуртувати і роздавати селянам за військову службу. Лишаючи інші категорії, у всякім разі більшість селян після литовського права була вільними

людьми.

Коли ж заведено польське право, свободу селян скасовано. Польське право щодо селян було жорстоке. У Польщі по праву тоді вже панувало кріпацтво, і після Люблінського договору земляни скрізь по Литві і по Україні одержали право володіти селянами як кріпаками.

Перейдімо тепер до *козаків*, щоб побачити, як на них вплинула Люблінська унія.

Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, й уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків. Права всіх цих станів були визначені. Між ними козаки являлись аномалією. До того ж старі литовські старости, що помагали організації козаччини, позбулися тепер атрибутів свого уряду: вони зійшли після унії на стан президентів кримінальних судів. Увесь розпорядок краю перейшов до рук колегіальних зборів, так званих провінціальних сеймів. Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів *Степан Баторій* приміркував середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції. За польським королем не було права видавати закони: таке право було тільки за сеймом. Тим часом треба було уладнати так, щоб дати козакам права. У короля

було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місцевий стан. З такого приводу він уладнав їх права, призначив козакам платню, яку вони одержували або грошима, або натурою — сукном. Цю платню давали їм дуже неправильно, аби тільки визначити їх державну позицію. Після наказу Степана Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде *шість*, по *тисячі* чоловік у кожному.

Чи справді ця кількість відповідала реальному числу (себто шість тисяч) у ті часи, як формувалося військо, ми не маємо з чого вносити; але можна гадати, що в дійсності їх було більше, через те що вони були з родинами, і в кожного козака, крім того, було ще двоє підпомічників.

Задля уряду над козаками Степан Баторій установив, що козаки вибиратимуть собі начальника, якого польський уряд називав *старшим Запорозького війська*; самі ж козаки звичайно звали цих старших гетьманами. До нас дійшли ймення таких старшин: *Бадовський*, *Оршівський*, про якого була вже згадка.

Названої Баторієвої реформи не тільки ніколи сейм не затвердив, але ніколи навіть король і не відважився подавати її до сейму. У всякім разі, вона лишилася неясною, не затвердженою сеймом, а це мусило викликати всілякі непорозуміння і

пертурбації в краю. Може б, не так скоро до них дійшло, коли б реальний стан краю не викликав козаків на боротьбу.

Ми казали тільки про побут селян. Коли після Люблінської унії заводили кріпацтво, треба було установити якийсь перехідний час. Для того примірено таку тактику. Положено десять літ на перехід зі старого права на нове. Колишні земляни зробились тепер шляхтою, дідичами, колишні селяни стали тепер кріпаками. Дідичі тямили, яку можна мати користь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Роблячи контракт, опріч ренти за землю, вони вставляли обов'язок платити вихід. Сума виходу з часом стала все збільшуватись. Хто із селян більше десятих років просидів на землі, той робився кріпаком. Селяни, не спроможні платити виходу, стали втікати, і саме туди, де шляхти ще не було: на південну Україну.

Таким робом на Україні з'явився величезний гурт селян із півночі і з заходу: з Білої Русі і з північно-західної України. Наскільки прилив цей був значний, це знати із статистики. Між тим, як Степан Баторій налічив шість тисяч реєстрових козаків (коли на кожного козака було по два помічники, а на кожную сім'ю треба рахувати п'ять душ, так при Баторієві було не більш як 70–80 тисяч чоловік), а через 50 літ перепис налічує більш

як півмільйона. Цей приріст народу склався не від намноження, а від еміграції — більшої, відповідно до території, ніж до Америки за всі часи еміграції туди. Факт такої еміграції зовсім зрозумілий: панів на південній Україні не було; оселяючись там, зайти мали надію стати вільними. З другого боку, вони застали там старокозацькі села. Козаки ці не відпихали від себе захожих, а приймали до своїх сотень і заступались за їх права. Тут виявився їх старий інстинкт рівноправності, хоч потім козаки і не раді були, бо їм доводилося квітувати за те.

Опріч селянського елемента, до руху причипився ще й другий — це елемент несталий, неспокійний, досить численний — елемент *слуг*. Звідки ж узялися вони? Перед Люблінською унією, коли пронеслася чутка, що король уступить землю тим землянам, які реально будуть володіти нею, знайшлися, особливо на Волині, великі магнати, що скористалися тим заздальгідь. Найшлися такі, що були нащадками старих удільних литовських князів, що були посередниками між великим князем і землянами. Почувши, що після унії земля дістанеться тому, хто буде реально володіти нею, вони відмовили своїм васалам і перестали роздавати свої землі на лени. Таким робом, коли Люблінську унію прийнято, вийшло, що більшість землян зосталася зовсім без землі: земля вся згрупувалася у руках небагатьох людей. Князь

Костянтин Острозький, наприклад, прогнав усіх землян із своїх земель і таким робом після унії мав у своїх руках третю частину сучасної Волинської губернії.

Втративши землю, ленникам зоставалося тільки йти на службу до багатих панів. Так витворилася верства бездомної шляхти. Магнати, трохи задля пихи, а по-друге, щоб мати більше голосів на сеймі (всі шляхтичі були рівноправні і мали голос на сеймі), дуже охоче приймали їх до себе на службу, не за землю вже, а за платню. Дуже багаті пани держали при собі по тисячі й більше таких шляхтичів і через них кермували всіма справами на сеймах. Так, у князя Костянтина Острозького було завжди від трьох до чотирьох тисяч таких шляхтичів на службі.

Властиво, це був стан паразитів. Вони жили без усякого діла і складали тільки почесну варту свого магната. Коли пан хотів зменшити свої видатки, проганяв їх, і тоді вони лишалися без усяких засобів задля життя. Не диво, що в кінці XVI ст. організуються цілі ватаги розбишак із таких слуг, які жили у панів, а яких або вигнано за крадіж, або які самі повтікали, обікравши своїх панів. Коли уряд заходився спиняти їх, вони кинулися на Україну, через те що там була свобода, не було уряду. Це був здеморалізований елемент, і через те небажаний, але їх прийняли козаки, і вони

прискорили вибух козацького повстання.

Був ще стан людей, який збільшував число козаків — стан так званих бояр, маленьких володарів землі, що жили біля замків. Вони несли гарнізонну службу, а за те й володіли маленькими шматочками землі. Дехто із цих бояр ще за часів Ягайловича Жигмонта Августа цілими селами одержував дипломи на шляхетство (наприклад, в околицях Овруча, Бара і Любеча). Але ж далеко не всім так траплялося; були й такі, що жили окремо, і, боячись, щоб не потрапити в кріпацтво, тікали до розбишацьких ватаг і йшли на Україну до козаків. Оцей перехожий елемент складався за часів унії в більші або менші гурти і приготовляв реакцію.

У XVI ст. було дві такі реакції: вони носять назву від імен ватажків: *Косинського* і *Наливайка*.

Дуже мало знаємо ми про *Криштофа Ко-синського*. Відомо, що він був шляхтич із Підляхії, коло Литовського Берестя. Він належав, мабуть, до безземельних шляхтичів, що шукали собі пристановища між козаками. Року 1591-го ми зустрічаємо його на Запорозжжі. Грунт для незадоволення козаків був того часу вже підготований. Польський уряд вимагав, щоб козаків було не більш як шість тисяч і щоб реєстрові козаки відокремилися від нереєстрових. Справедливість вимагає сказати про *Косинського*, що він ясно зрозумів зміст реакції, зрозумів, що помирити

республіку із шляхетством не можна, і через те дуже сміливо взявся за ворохобню. Із документів ми бачимо, що всі міста і повіти, які займав Косинський, він приводив під присягу на вірність Запорозькому війську. При цьому нелегальних селян приймають до козаків і роблять їх рівноправними. Криштофові Косинському поталанило заволодіти Київщиною і Білоцерківщиною. Потім він пішов на Волинь. Але ж перша ця ворохобня не дала бажаних добутків через те, мабуть, що число козаків ще не було велике, та й не було ще доброї підготовки до цього.

Дуже цікаві документи, що відносяться до того часу. Шляхта зрозуміла, що справа небезпечна, і вжила заходів, щоб спинити цей рух. Шляхтичі з'їжджаються на повітові сейми на Волині і складають присягу, що не візьмуться ні за яке діло, доки не утихомирять козаків. Вони зупиняють між собою судові процеси і оголошують край на воєнному стані. Магнати Корецькі, Острозькі й інші збирають своє військо. Уряд у це діло не втручається, для уряду, очевидно, це була несподіванка.

Кінчається цей рух так, як тоді кінчалися усі трудні кампанії — облогою. Вибравши зручне місце, слабша сторона окопується, а сильніша облягає її зі всіх боків і голодом примушує її здатись. Така облога і тут скоїлася біля містечка

П'ятки (недалеко Житомира), де Косинсько-го обложили поляки, і він мусив піти на капітуляцію.

За чотири роки після того (1595) з'являється вже сильніше повстання *Наливайка*. Звичайно думають, що Наливайко був гетьманом; властиво ж він був репрезентантом цього неспокійного зборища слуг. Про Наливайка маємо ми вже більше історичних документів. Він був міщанином міста *Сатанова*, на Поділлі, Покинувши ремесло свого батька, він пристав до придворної міліції князя Острозького і незабаром став сотником. Мабуть, тут йому поміг брат його, отець Дам'ян, що був попом в одній Острозькій церкві. У Северина Наливайка не було ніякого серйозного політичного напрямку, і він справляв тільки доручення свого князя. Так, коли князь Острозький ходив на Косинського, Наливайко був теж із ним. Чи він провинився перед князем, чи надокучив йому, тільки незабаром ми бачимо його вже ватажком волоцюг, що грабували на власну користь. У нього був добрий організаторський таланти, і небагом ватага виросла численно, через те що перехожих людей було тоді багато. З такою ватагою Наливайко рушив на Семигородщину. Пограбувавши там, він повернувся додому. Другим разом він зі своєю ватагою йде вже по провінціях власної держави: через Волинь пробирається на Полісся, Білорусь і доходить до Могилева. Перші рухи Наливайка не

мають ні політичного, ні народного характеру, це просто наслідок становища безземельних, бездольних людей. Року 1596-го, після цього білоруського походу Наливайко вертається знову на Поділля і зупиняється зимувати у Брацлавщині. Але уряд висилає проти нього регулярне військо, щоб угамувати його. Тоді Наливайко обертається до козаків. Старшим у козаків був того часу *Григорій Лобода*. Лобода не знав, що робити із Наливайком: чи йти з ним поруч, чи ні. Обставини, нарешті, примусили Лободу піти на згоду. Річ у тому, що він не був регулярним козацьким гетьманом. Ходу самої кампанії не будемо розказувати. Почалося з того, що Лобода з Наливайком одступали, а польське військо все наближалось до них. Тоді вони подалися на південь, на степи, і шукали оборони на Сулі. Біля Лубен, в урочищі Солонині їх настигло польське військо і обложило їх табір. Поляки примусили козаків здатися, і Наливайко з Лободою потерпіли кару на горло.

Порівнюючи ці дві революції, ми далеко вище ставимо *першу* через те, що другу заслонив елемент волоцюг. Тут були особисті причини невдоволення, і трудно відносити наливайківську революцію до справжнього народного діла.

Після цих двох невдалих козацьких рухів ми не бачимо деякий час народних повстань; зате

проявляється інший протест. Тепер уже осередком руху стає Запорозжя.

Але треба зробити деякі уваги про обставини, що сприяли появі протесту. Однією з обставин, що зробила великий вплив на народ, була *церковна унія (1596 р.)*. Здавалося б, що це питання чисто богословське, але ж воно стало страшенно осоружним народові. Річ тут у тім, що до унії церква була строго соборна, вільна, не підлягала жодному авторитетові. На собори допускали не тільки депутатів від духовенства, а й світських людей. Всі духовні особи, починаючи від попів, що їх вибирали парафіяни, і до архієреїв і митрополита, що їх вибирали поміні собори, залежали від виборів. Таким робом, духовенство було справді представником інтересів громади. Тим часом церковна унія вводила авторитет папи, владу однієї особи замість соборної. Тепер ієрархію призначають уже, а не вибирають. Це йшло насупротив народних звичаїв. Оцю сторону унії дуже добре зрозуміло суспільство і через те так проти неї обурилося: унія зачепила громадський устрій церкви. Після Наливайка виринає уперше причина до релігійної суперечки, а також і причина до переважно економічного перелому, який пережила Україна з кінцем XVI і з початком XVII ст.

Після Люблінської унії на Україні з'явився

вільний шлях на вивіз хліба в німецькі землі. Разом із тим хліб страшенно піднявся в ціні і явився найдорожчим із продуктів, якими торгувала Польська держава. Найціннішими землями являються тепер замість лісових чорноземні степи. Через те шляхта кидається випрошувати собі у короля права на українські землі і займає їх.

Наскільки мало знали про ці землі у Варшаві, наведемо такий приклад. У самому кінці XVI і на початку XVII ст. долежено на сеймі, що на Україні є дві багаті землі, що звуться ґрунтами: уманським і звенигородським. Сейм вирядив комісію на чолі з Калиновським, щоб зробити опис цих земель. Державні власті не знали українських земель і через те робили часто помилки. Шляхта ж хитрощами захоплювала ці землі. Так, той самий Калиновський поїхав на Україну і доложив сеймові, що ці землі на Україні мають усього сім миль навкруги, що вони ні до чого не придатні, і таким робом випросив їх для себе. Потім уже виявилось, що ця земля займала два повіти нинішньої Київської губернії. Оце саме, що шляхтичі забирали собі землі на Україні, є головним робом і причина нового ворогування між козаками і поляками. Незнані люди з'являлися на Україну з пергаментами, підписаними королем, і доказували, що то їх земля, а селянам пропонували ставати їх кріпаками. Це не могло не викликати протесту козаків: козаки зараз

же вступаються за селян. Спочатку з'являються малі протести. Та з часами протести становляться більш інтенсивними і доходять нарешті, починаючи з часів Конашевича-Сагайдачного, до величезних розмірів. Це й головний мотив козацьких повстань.

Третя глава

Причини невдоволення на Україні. Напади козаків на Туреччину. Військові конфедерації в Польщі. Участь Сагайдачного у московській війні. Турецька війна. Обновлення православної ієрархії на Україні. Хотинська баталія і смерть Конашевича. Жмайло. — Куруківська умова (1625).

Із попередніх викладів ми бачили, що добутком Люблінської унії стала велика відміна внутрішніх відносин і краєвих розпорядків. Польща признавала тільки два стани людей: *стан шляхетський*, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жодних прав не мав, стан кріпацький. Тим часом на Україні був стан людей зовсім вільних, козацький стан, що виробив собі право свободи землі й оружно́ї служби. Козацький стан був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної

людини, право володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті. Коли заведено на Україні польське право, пани один перед другим займають землю, повертаючи народ у кріпацтво. Люди стали тоді шукати виходу в козаччині. Як паліатив, король Степан Баторій завів реєстровий лад, але Баторієва реформа, обмежуючи число козаків шістьма тисячами, затамувала решті людей шлях до волі і перш за все причинилася до того незадоволення, що викликало потім ряд кривавих протестів.

Крім того, Баторієвої реформи не ствердив закон, і козаки, таким робом, з'явилися таким станом, що не мав права існування у Польській державі.

Другою причиною незадоволення народних мас була *церковна унія* (1596 р.). Для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуванням про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносився до них індиферентне. Вона була ненависна тим, що переміняла громадський устрій церкви на автократичний. Народ ненавидів, таким робом, унію за її ієрархічний абсолютизм та за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент. Народ завжди тримався виборного права у церковнім устрою і в суспільнім житті. До тих часів цю ієрархію на

Україні, від найвищої до найнижчої, настановляли після громадського вибору, В уніатській церкві навпаки: всі церковні посади обсаджувала вища церковна влада або папи.

Третя причина незадоволення була економічна. Після Люблінської унії відкрилися нові торговельні шляхи. Разом із ними змінилась і цінність продуктів. Такі продукти, які не залежали від хліборобства (шкури, мед, віск), перестали займати головне місце. Тепер хліб став на першому місці. Через те лісові землі втратили свою давнішу вартість, а більше стали цінуватись землі чорноземні, степові.

Після такої економічної переміни шляхта стала випрошувати собі у короля права на великі обшири степової землі, але ж вони були не пусті: там були вже козацькі селитьби. Спірним стало питання про те, до кого повинні належати ці землі. Козаки не мали документів на володіння землею, а володіли нею на правах давності. Таким робом, між ними і шляхтою мусив виникнути конфлікт із економічної причини. Другий привід до конфлікту виник із нового урядового устрою: разом із тим, як вільні люди стають кріпаками, за польським правом скасовується ціла громадська самоуправа. Пан, що володіє людьми, стає для них безпосередньо вищою урядовою інстанцією. Колишній виборний суд стає тепер становим, тобто шляхетським, хоч і виборним

потроху, але все ж таки становим, бо на суддів вибирала шляхта людей свого ж таки стану, що судили на основі звичаїв та привілеїв польського права. Всі оці причини повинні були викликати конфлікт.

Коли в історії дошукуємося причини народного незадоволення, то не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі. Такі реакції надзвичайно трудні, майже неможливі. Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та призвичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейнялися принципами самосвідомості. Впервах народна маса терпить мовчки, вишукує способів, щоб уникнути біди, сподівається ліпших часів, але не організується до реального змагання. Маса шукає засобів улаштуватись із тим станом речей, що пригнічує її; як же не можна нічого зробити на місці, то й тоді вона не зразу береться до зброї. До повстання треба підготуватись, умовитись, треба, щоб усі порозумілися та погодилися, треба ініціаторів, ватажків і т. ін. Тож, як несила удержатись на місці, народна маса волить перейти куди-інде, аби позбутися утисків і гніту. Таким робом, трапляються хвилини, коли народ

роздратований, але не повстає. Він шукає нейтрального виходу: як дозволяє топографія, він кидається на еміграцію, шукає легкої путі, щоб таким утіканням запобігти своєму лиху. Еміграція стає дорогою до компромісу, паліативними заходами проти народного лиха.

Те саме сталося і в нас. На початку XVII ст., коли неможливо стало жити на старому місці із стародавніми умовами, більш енергійні люди з народної маси кинулися тікати на південь, де лежали ніким не заселені степи: теперішній Новоросійський край, Херсонська і Катеринославська губернії. Народ кидається туди, шукає там осель, де б уряд і шляхта не мали змоги орудувати ним. Хто селився тут, тим самим приставав до вільної запорозької громади.

Таким робом, стає зрозуміло, через що так швидко росте Запорожжя. *Еріх Лясота*, посол Рудольфа II, німецького цісаря (1594), свідчить, що козаків було там шість тисяч, а вже на початку XVII ст. їх було більш ніж сорок тисяч. Запорожжя вабило до себе людей тим, що там можна було народові виявити свої давні вічеві інстинкти: тут усі були вільні, рівноправні тут не було інших станів, крім козацького. Всі уряди, і духовні, і світські, займали виборні люди, і всі справи довершались волею віча — козацької ради, або сільської громади. Таким чином, провадити ті національні

принципи, яких не можна було виявити на Україні, для народу стало можливо тільки на Запорозжжі. Але це моральне задоволення коштувало дуже дорого. Запорозжжя лежало далеко на південь. Коли сама Україна не була забезпечена від ворожих нападів, то що ж сказати про Запорозжжя? Неминуча потреба боронитися від таких нападів примушувала запорожців раз у раз чатувати. До того ж трудно було народові прохарчуватися на сухих, безводних степах, де неможливо було, та й небезпечно, займатися хліборобством. Треба було братися за промисли. Таким найзручнішим і найлегшим промислом являється під той час війна з турками та татарами. Це промисел хоч і небезпечний, але ж він давав спроможність прохарчуватись і добути засобів до життя.

Скоро побільшало людей на Запорозжжі, зараз ми бачимо, що ватаги запорозьких козаків налігають чайками по Дніпрові на південь, на море, і грабують побережжя Чорного моря, переважно Криму, а навіть і Малої Азії. Ці походи спричиняли польському урядові трудні дипломатичні обставини, такі, що часом доводили до війни. Турецький уряд стояв за те, щоб козаки не грабували його границь, а що козаки жили в межах Польського королівства, то турки загрозували польському урядові війною, коли він не вдержить козаків від нападів.

Тим часом польський уряд не знав навіть, що то за Запорожжя, яка там земля, що там робиться. Це можна простежити на фактах. Року 1630-го князь Ярема Вишневецький пройшов із військом із своєї Вишневецьчини на пороги до Кодака, побачив, що там діється, і повернув додому. Це уважалося в Польщі за надзвичайний подвиг, велике територіальне відкриття. Вся та виправа записана день по дневі учасником її, товаришем Вишневецького, офіцером Богуславом Мишкевичем.

На початку XVII ст. на чолі Запорожжя ми зустрічаємо чоловіка вельми талановитого, з великим ПОЛІТИЧНИМ хистом, — який був, здається, кошовим мало не двадцять літ. Чоловік цей *Петро Конашевич-Сагайдачний*, родом із Галичини, із Самбора, з околичної шляхти. Того часу, як і тепер, були цілі села, де сиділи вільні селяни, що вважали себе шляхтою, хоч і не користувалися жодними шляхетськими правами. Це так звана околична шляхта. Конашевич і належав до таких околичних шляхтичів, що за якусь там заслугу гуртом одержали шляхетські права. Конашевич — це по батькові, після номенклатури XVI і XVII ст., син Конона, а родова його назва Сагайдачний. Про молодість його ми мало знаємо — всього два-три факти. Як здається, він учився в Острозькій школі, в одній із найкращих

православних шкіл того часу. Потім ми зустрічаємо його на службі в одного київського магната, Яна Аксака. Покинувши цю службу, через якийсь час він опинився на Запорозжжі. Не можна напевне сказати, що примусило його піти на Запорозжжя, але вже в перші часи свого перебування там він виявив велику політичну здібність. Добре розуміючи стан речей і потреби свого часу, він до того ж був чоловік великої ініціативи, талановитий полководець і добрий організатор. Ще не бувши гетьманом ані старшим на Запорозжжі, Сагайдачний уславив себе цілим рядом добре обміркованих, удачних походів на Туреччину і Крим. Року 1616-го він рушив на чолі січового товариства чайками на море, узяв кріпості Варну, Синоп, нарешті пробрався у Крим і взяв *Кафу* (тепер Феодосія, місто на південнім березі Криму), здобувши собі тим широку славу та величезну популярність на Україні.

Значення цього факту для того часу легко зрозуміти, коли згадаємо, що в Кафі був найбільший торг невольниками на всю Туреччину. Пригадаємо собі долю тих бранців, що їх татари приводили з України. Повертаючи із кожного походу, татари в Перекопі ділять ясир, держать якийсь час невольників при собі, сподіваючись викупу. Нарешті всіх бранців, не викуплених та не потрібних для власного вжитку, татари звозили до

Кафи. Сюди приїздили та скуповували їх купці зі всіх країн, де панувало невільництво. Тому в уяві українського народу Кафа була гірше смерті, і попасти на Кафський торг значило верх нещастя, значило на віки розлучитися зі своїм родом, стратити надію побачити рідний край. Звідсіля купці перевозили їх до Царгорода і знов перепродували. Люди молодші та дужчі йшли на галери, бо флот у ті часи при безвітрі йшов на веслах, а жінок, дітей і всіх, що були до галерної служби нездатні, розпродували. Сліди наших невільників ми зустрічаємо в найдальших країнах: в Алек-сандрії Єгипетській, в Італії, на островах Середземного моря, в Сардинії, Корсіці, на Ба-леарських островах і т. ін. В останні часи із архівів Західної Європи оголошено велику силу документів — листів, торговельних умов, розписок, процесів і т. ін., з яких знати, що українських бранців, а найпаче бранок розвожено з Кафського торгу по всьому побережжю Середземного моря і далі, як найдорожчих та найліпших невільників. Так, наприклад, ми маємо листа матері-волошки, що радить синові купувати русначку, бо вона і до любові і до розмови.

Таким робом, цілком зрозуміло, що той, хто здолав узяти Кафу, це гніздо невільників, повинен був придбати собі величезну славу і популярність на Україні.